

UOT: 338.53

AQRAR SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINA YÖNƏLƏN QIYMƏT MEXANİZMINİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ ASPEKTLƏRİ

E. C. ABDULLAYEVA
ADİU

Məqalədə əsas məqsəd aqrar sahibkarlığın inkişafı istiqamətində son illərdə baş verən prosesləri araşdırmaqdan və bu sahədə mövcud olan problemləri aşkar etməkdən ibarətdir. Aqrar sferada qiymət disparitetinin aradan qaldırılmasında kənd təsərrüfat subyektlərinin həcmi, aqrar məhsullar bazarında satışın təşkili, aqrar sığorta sisteminin təkmilliyi mühüm rol oynayır. Respublikada optimal həcm formalaşması yeni iri təsərrüfatların yaradılması ilə birgə mövcud təsərrüfatlar üzrə təmərküzləşməni tələb edir. Təsərrüfatların təmərküzləşdirilməsinin ən effektiv rıçağı kimi torpaq vergisi üzrə təkmilləşdirmələrin aparılması təklif olunur.

Açar sözlər: aqrar sahibkarlıq, qiymət mexanizmi, effektivlik.

Müasir şəraitdə aqrar sektorda qiymət disparitetinin administrativ metodlarla azaldılması qeyri-mümkündür. Bu baxımdan dövlətin əsas təsir rıçağı subsidiyalar sistemi və aqrar məhsullara təminatlı, tədarük və s. qiymətlərin tətbiqidir. Amma qiymət dispariteti təkcə belə iqtisadi mexanizmlər hesabına aradan qaldırılmaz və aqrar sferaya təsir göstərən dolayı faktorlar bu baxımdan mühüm rol oynayır. Bütövlükdə aqrar sektorun inkişafında, o cümlədən, aqrar sahibkarlığın inkişafında mühüm rol oynayan bir faktor kənd təsərrüfatı sferasında sahibkarlığın strukturu ilə bağlıdır və bu faktor aqrar qiymət mexanizminə təsir baxımından da əhəmiyyətlidir.

Bəllidir ki, Azərbaycan aqrar sektorunda əsas dominantlıq nə müxtəlif kənd təsərrüfatı müəssisələrinə, nə fermer təsərrüfatlarına məxsus deyil. Bu sektorda əsas istehsalçı ailə kəndli təsərrüfatlarıdır və bu təsərrüfatların da ən xarakterik cəhəti malik olduqları torpaq sahələrin, digər resursların və istehsal həcmının kiçikliyidir. Masştab effekti isə – “müəssisənin həcmində artımında müəssisənin fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəlməsi” yalnız və yalnız optimal həcm daxilində reallaşır. Belarus iqtisadçısı Şevelyevanın araşdırmalarına görə “5750 hektar torpağa malik təsərrüfatlarda ən aşağı maya dəyəri, 5900 hektara malik təsərrüfatlarda isə ən yüksək mənfəət əldə olunur”[1]. Əlbəttə ki, Belarus üçün optimal olan həcm -5750-5900 hektar hər bir ölkə üçün etalon deyil, ancaq hər bir ölkə üçün müsbət masştab effekti – “...uzunmüddətli dövrdə müəssisənin həcmində artımına müvafiq olaraq məhsul vahidinə məsrəflərin aşağı düşməsi” real bir vəziyyətdir[2, səh.14].

Şübhəsiz ki, bu baxımdan Azərbaycandakı vəziyyət – hər bir ailə kəndli təsərrüfatına 1,7 və ya 1,9 hektar torpaq düşməsi və ya təsərrüfatların 94,7%-nin 5 hektardan az torpağa malik olması məqbul deyil. Buna görə öncə dünyada müxtəlif inkişaf səviyyəsinə

malik iqtisadiyyatlarda və müxtəlif ölkələrdə təsərrüfatların torpaq həcminə görə bölgüsünü nəzərdən keçirək.

Cədvəl 1. Təsərrüfatların malik olduğu torpaq sahələrinə görə bölgüsü

	1 ha-dan az məcmuya %-lə	1-2 ha %-lə	2-5 ha %-lə	5-10 ha %-lə	10-20 ha %-lə	20-50 ha %-lə	50 ha-dan yuxarı %-lə
Zəif inkişaf etmiş ölkələr	63	20	13	3	1	0	0
Ortadan aşağı inkişaf etmiş ölkələr	62	19	14	4	1	0	0
Ortadan yuxarı inkişaf etmiş ölkələr	27	15	27	13	8	6	5
Yüksək inkişaf etmiş ölkələr	34	18	15	9	7	7	9
Dünya	72	12	10	3	1	1	1
ABŞ	-	-	11	10	14	22	44
Böyük Britaniya	-	14	9	11	13	21	32
Yaponiya	68	20	9	1	1	0	0
Niderland	0	16	15	16	17	28	8
AFR	0	8	17	16	19	24	17
Hindistan	63	19	14	3	1	0	-

Mənbə: The state of food and agriculture 2014 table A2 p.111-116

Şübhəsiz ki, cədvəl göstəriciləri öz-özlüyündə bir çox məqamlara aydınlıq gətirir və təkcə bir ölkə üzrə statistik faktlar bu cəhəti tam təsdiqləyir. Niderland bu gün aqrar məhsullar ixracına görə dünyada ABŞ-dan sonra II yer tutur və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı 2014-cü ildə 80,7 mld.dollar təşkil edib[3]. Bu ölkədə təkcə 2000-2010-cu illər ərzində 50-99 hektar torpağa malik olan aqroholdinqlərin sayı 27,7 % artıb [4]. Yəni, dünyanın aqrar nəhənglərindən biri olan kiçik əraziyə malik bu ölkədə aqrar sferada təsərrüfatların iriləşməsi bu gün də davam edir. Bundan başqa dünya kənd təsərrüfatı sektorunda məhsuldarlıq artımı ilə bağlı göstəricilər də təsərrüfatların həcmi ilə səmərəlilik arasında çox sıx əlaqələrin mövcudluğunu sübut edir.

Cədvəl 2. Hər hektardan məhsuldarlıq səviyyəsi

Ölkələr	Taxıl ha/ton	Düyü	Buğda	Yağ məhsulları
ABŞ	7,0	7,5	3,1	0,5
Hindistan	2,7	3,4	2,8	0,8
AFR	6,7	-	-	1,9
Böyük Bri Taniya	7,0	-	7,7	1,3
Yaponiya	-	5,2	-	-

Mənbə: FAO hesabat 2013 səh.118-122

Bu göstəricilər artıq deyilənlərə tam aydınlıq gətirir və bəlli olur ki, taxıl istehsalının məhsuldarlığında Yaponiya ABŞ-dan kifayət qədər geri qalır və hətta ənənəvi düyü istehsalında ABŞ-a çata bilmir. Yaxud bəlli olur ki, buğda istehsalında heç bir ölkə iri təsərrüfatların dominant olduğu ABŞ-a çata bilmir.

Yəni, aqrar sektorda təsərrüfatların iriləşməsi sahibkarlığın inkişafında, o cümlədən, ardıcıl olaraq, qiymət siyasətinin təkmilləşməsində müstəsna rol oynayır. Bu baxımdan növbəti bir sual yaranır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı subyektlərinin iriləşməsinə necə nail olmalı?

Qeyd olunmalıdır ki, artıq Azərbaycan hökuməti aqrar sektorda iri təsərrüfatların yaradılması istiqamətində fəaliyyət aparır və torpaqdan səmərəli istifadənin əhəmiyyəti çoxdan nəzərə alınır. 2011-ci ildə Azərbaycan NK iclasında prezident İ.Əliyev demişdi ki, "...böyük fermer təsərrüfatları infrastrukturunu yaradılsın və bu işlərə böyük torpaq sahələri cəlb edilsin". Bu istiqamətdə fəaliyyət artıq nəticələrini göstərməkdədir və prezident İ.Əliyev düzgün olaraq, qeyd edir ki, "...biz bunun gözəl nəticələrini görürük. Bu il iri fermer təsərrüfatlarında məhsuldarlıq orta məhsuldarlıqdan iki dəfə çoxdur – 55 sentner... bu proses davam etdiriləcək. Birinci mərhələdə 4 min 8 yüz hektar torpaq sahəsi əhatə edilmişdir. İndi icra edilən layihələr çərçivəsində 30 min hektar torpaqda iri fermer təsərrüfatları fəaliyyət göstərəcək"[5].

Beləliklə, iri təsərrüfatların formalaşması siyasəti reallaşdırılır və hələlik bu məsələ torpaq dövriliyyəsinə yeni resurslar cəlbə hesabına gerçəkləşdirilir. Ancaq iriləşmənin digər istiqamətini də şübhəsiz ki, mövcud xırda təsərrüfatların təmərküzləşməsi təşkil etməlidir..

Xırda təsərrüfatların bazasında iri təsərrüfatların yaranmasını necə təmin etməli? Əlbəttə ki, bu məsələdə administrativ yol demək olar ki, mümkünə deyildir və yararsızdır. Dövlət tərəfindən xüsusi mülkiyyət kimi verilən pay torpaqlarının hər hansı inzibati yollarla sahiblərindən geri alınması barədə danışmaq öz-özlüyündə kobud bir səhv olardı. Bir çox ekspert mütəxəssislərin təklif etdiyi yol – xırda təsərrüfatların könüllülük əsasında kooperasiya yaratması ideyası da müasir mühitdə real nəticələrə gətirə bilməz. Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkədə sovet kolxoz quruluşunun da, İsrail "kibuclarının" da ideoloji əsası yoxdur və öncə göstərmişik ki, dünyada aqrar kooperativlərin böyük əksəriyyəti istehsal deyil, satış kooperativləridir. Bu baxımdan, ən effektiv tədbir iqtisadi rıçaqlardan istifadədir.

Təsərrüfatların təmərküzləşməsi üçün ən yaralı yol aqrar torpaq bazarında dinamizmin artırılmasını stimullaşdırmaqdır. Bu yardımçı tədbirlə birgə torpaq vergisinin təkmilləşdirilməsi belə bir stimula yaradar və bu haqda bir qədər ətraflı təhlil aparmaq məqsədəuyğundur. Öncə qeyd edək ki, ən sərt inzibati tədbirlərlə çox geniş yayılmış bir təcrübənin – kənd təsərrüfat torpaqlarının təyinatının müxtəlif və qanun-

suz yollarla dəyişdirilməsi təcrübəsinin qarşısını almaq və nəticələrini ləğv etmək gərəkdir. Yalnız bu halda torpaq vergisinin təkmilləşdirilməsi aqrar bazarın dinamizmini artırmaqla bərabər, belə bir inzibati tədbir torpaq vergisinin təkmilləşdirilməsi ilə tamamlananda torpaq bazarında – məhz aqrar torpaq bazarında dinamizm doğrudan da, yüksələ bilər.

Bugünkü qanunvericilik – Azərbaycan Respublikasının Vergi məəcəlləsinin 206.1-ci maddəsi kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların hər şərti balına 6 qəpik vergi müəyyən edir. Yəni, torpağın hər hektarı üçün vergi 6 qəpiyi şərti bala vurmaqla hesablanır. Yəni, əslində torpaq sahiblərindən çox simvolik bir həcmdə vergi tutulur və bu vəziyyətin daha aydın təsviri üçün bir neçə - ən münbit torpaqlara malik kadastr rayonları üçün 2 hektar və 5 hektar torpağa vergi məbləğini əks etdirirlər.

Cədvəl 3. Kadastr rayonları üzrə ən yüksək şərti vergi məbləği, manatla

	1 hektara	3 ha	5 ha	10 ha
1. Abşeron – Qobustan	5,1	15,3	25,5	51
2. Dəvəçi-Xaçmaz	7,26	21,78	36,3	72,6
3. Şəki-Zaqatala	12	36	60	120
4. Gəncə-Qazax	3,6	10,8	18	36
5. Muğan-Salyan	5,88	17,64	29,4	58,8
6. Aran-Şirvan	5,04	15,12	25,2	50,4
7. Lənkəran-Astara	7,5	22,5	37,5	75,0
8. Mil-Qarabag	7,62	22,86	38,1	76,2

Qeyd: Hesablamalar Azərbaycan Respublikası NK-nin 29 dekabr 2000-ci il, 230 sayılı qərarında müəyyən edilən şərti ballar əsasında aparılıb.

Hesablama nəticələri bir məqamı dəqiq aşkarlayır. İndiki halda kənd təsərrüfat torpaqlarının vergi cəlbə qaydası nə fiskal, nə də iqtisadi məqsədləri reallaşdırmır. Təsərrüfatların 95%-nin 5 hektara qədər torpağa malik olduğu halda ildə 30 manatdan az olan, bəzi hallarda 10-15 manata bərabər olan vergi həcmi ilə büdcə də ciddi gəlir əldə etmir, torpaqdan səmərəli istifadəyə də məcburiyyət yaranmır. Doğrudur, xarici təcrübədə kənd təsərrüfatında torpaq vergisi üzrə güzəştlər kifayət qədər əhatəli və rəngarəngdir. Belə ki, Avstraliya, Yunanıstan, Fransa, Böyük Britaniya, İsveç, İtaliya kimi ölkələrdə kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə vergi tutulmur. ABŞ, Kanada, Danimarka, Finlandiya və s. ölkələrdə isə kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə vergitutmada çox ciddi güzəştlər tətbiq olunur[6]. Əlbəttə ki, ümumiyyətlə, "torpağı kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün saxlamaq müəyyən iqtisadi mexanizm tələb edir". Bu baxımdan VM-dəki güzəştli yanaşma uzunmüddətli perspektiv üçün məqsədəuyğundur.

İkinci bir tərəfdən inkişaf etmiş ölkələrin hamısında bu güzəştlər yalnız faktik fəaliyyətdə olan kənd təsərrüfatı subyektlərinə tətbiq olunur. Belə ki, ABŞ-da əmlak vergisi tərkibində olan torpaq dəyərinin 2 %, Kanadada 0,5-1 %, AFR-də 0,5%, Yaponiyada 1,4 % həddində dərəcələrlə vergiyə cəlb olunur və əksər hallarda vergitutma dəyəri kimi torpağın bazar qiyməti yaxud peşəkar qiymətləndiricilər tərəfindən aparılan prosedurlarla müəyyən edilən qiymət götürülür.

Azərbaycan Vergi Məcəlləsinin 206.3-cü maddəsinə görə isə biznes məqsədləri üçün istifadə edilən torpaq sahəsinin hər 100 kv.m.-ə Bakıda 10 manat, Gəncə, Sumqayıt və Abşeronda 8 manat, digər rayonlarda 2-4 manat (10000 kv.m.-ə qədər) vergi ödənilməlidir. 10000 kv.m.-ə qədər yaşayış fondu, həyətını sahə, bağ sahəsinin hər 100 kv.m.-ə isə Bakıda 0,6 manat, Gəncə və müvafiq ərazilərdə 0,5 manat, digər rayonlarda 0,1-0,3 manat vergi müəyyənləşdirilib. 10000 kv.m.-dən yuxarı "biznes torpaqları"nın hər 100 kv.m.-ə 20 manat, "yaşayış torpaqları" 0,2-1,2 manat vergi tutulmalıdır.

Əlbəttə ki, bir tərəfdən Bakıda 100 kv.m.-in dəyəri 100 min manata, 10000 kv.m.-in dəyəri isə milyon manata bərabər olan torpaqdan ildə 6 manat, yaxud 100 manat vergi tutulması vergitutma prinsiplərinin əsaslı pozulmasıdır. Bundan başqa rayonlarda kənd təsərrüfat təyinatlı torpağın hər hektarı üçün 5-10 manat vergi ödənilməsi, yaxud "biznes məqsədli" torpaqlarda bu verginin 40 manata çatması torpaqların təyinatının dəyişməsi qarşısında heç bir iqtisadi maneə yaratmır. Qeyd edilənlərdən aydındır ki, bütövlükdə torpaq vergisi üzrə çox köklü təkmilləşdirmələr vacibdir və bu baxımdan aşağıdakı tədbirlər səmərəli ola bilər:

- 1) Vergi bazası olaraq bütün torpaqlar üçün torpağın bazar qiyməti götürülsün. Bazar qiyməti müvafiq ilin alqı-satqı müqavilələri və peşəkar qiymətləndiricilərin rəyi əsasında müəyyənləşdirilsin.
- 2) Yaradılacaq elektron kataloqun mütəmadi məlumatları əsasında təyinatı üzrə istifadə olunan kənd təsərrüfat torpaqlarının sahibləri üçün torpaq vergisi bazar dəyərinin 0,1 %-i həddində müəyyənləşdirilsin.
- 3) İstifadə edilməyən kənd təsərrüfat torpaqları üçün bazar dəyərinin 2 %-i həddində vergi tətbiq olunsun.
- 4) Təyinat faktik dəyişdirilən kənd təsərrüfat torpaqlarının faktik sahiblərinə torpağın bazar dəyərinin 10% həcmində sanksiyalar tətbiq olunsun və inzibati yollarla torpağın "qanuni təyinatı üzrə istifadəsi təmin edilsin.
- 5) "Biznes təyinatlı" torpaqların hər 100 kv.m.-ə görə vergilər indiki səviyyədən 5 dəfə yüksəldilsin. Yaşayış evləri üçün 300 kv.m.-ə qədər sahələrə vergi indiki səviyyədə saxlanılsın (müəyyən istisnalarla), 300 kv.m.-dən artıq sahələr üçün Bakıda vergi dərəcəsi 10-20 dəfə, Sumqayıt və Abşeronda 5-20 dəfə, digər rayonlarda da 5-15 dəfə artırılınsın.

Yalnız belə ətraflı təkmilləşdirilmələrlə bütövlükdə torpaqdan səmərəli istifadə, o cümlədən kənd təsərrüfat torpağı bazarında dinamizmin artırılması yolu ilə təsərrüfatların iriləşməsinin sürətləndirilməsinə yardım mümkündür.

Doğrudan da, çoxsaylı "kiçik təsərrüfatlar" mövcudluğu şəraitində təminatlı qiymətlər sisteminin

tətbiqi yaxud ən müxtəlif subsidiya mexanizmlərindən istifadə lazımi effekt vermir.

Məlumdur ki, disparitetin yaranmasında həm də mövcud kənd təsərrüfat məhsullarının satış sistemi neqativ rol oynayır. Qeyd olunmalıdır ki, Qərb bazarlarında aqrar məhsulların qiymətinə pərakəndə satış əlavələri 20-40 %, postsovet məkanında 50-90 % və bəzən 100%-dən çox olur. Bu baxımdan aqrar məhsulların satış sisteminin təkmilləşdirilməsi istər qiymət mexanizminin təshih, istərsə də aqrar sahibkarlığın inkişafı baxımından mühüm bir amil hesab oluna bilər. Əlbəttə ki, bir çox tədqiqatçılar kimi məsələyə çox optimist yanaşmaq – "Loqistik mərkəzlərin, autsorsinq xidmətlərinin" təşkili ilə satış sisteminin effektivliyinin artacağını güman etmək yanlışlıq olardı [7].

Şübhəsiz ki, dövlət alqı kvotalarının müəyyənləşməsi, təminatlı qiymətlər sisteminin tətbiqi, xüsusilə satış kooperativlərinin təşkili kənd təsərrüfatı satış bazarının təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

"İstehsalçı-istehlakçı" xəttində kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin nisbi təhrif edilməsinə həm satışdakı inhisarçılıq, həm də infrastrukturun qeyri-təkmilliyi – müvafiq soyuducu anbarların olmaması, nəqliyyat problemləri və s. təsir göstərir. Bundan başqa infrastruktur xidmətlərindəki inhisarçılıq - ambar xidmətlərinin, nəqliyyat xidmətlərinin bahalıqı da eyni neqativ effekt yaradır. Bu və başqa mərhələlərdə yaranacaq inhisarçılıq təhlükəsi və praktik baş verən inhisarçılıq halları "istehsalçı-istehlakçı" marşrutu üzrə müvafiq inzibati tədbirlərin reallaşmasına əsas yaradır.

Bu tədbirlər sırasında k/t məhsullarının qiyməti barədə informasiyaların operativ toplanma, emal və paylanması xüsusilə əhəmiyyətli hesab edilə bilər. Tədqiqatlarda da düzgün olaraq göstərilir ki, "...əhəlinin bazar qiymətlərinin konyukturası barədə məlumatlılıq səviyyəsi yüksəldikcə, topdansatış qiymətlərinin strukturunda istehsalçıların payının artımı müşayiət olunur"[8]. Bu mənbəyə görə 2009-2011-ci illərdə Qazaxıstanda kartof üzrə istehsalçının payı (satış gəlirində) 51,5 %-dən 64%-ə, tərəvəz üzrə 35,3 %-dən 43,2 %-ə qədər artıb. Ancaq informasiyalarla təminatın yüksək səviyyəsi təkcə son istehlakçıların qərarlarının qəbulu üçün gərəkli deyil, daha vacib olanı zəruri dövlət inzibati tədbirlərinin görülməsi üçün əsaslar yaradılmasıdır və inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində də belə bir yanaşma mövcuddur. Belə ki, ABŞ kənd təsərrüfatı nazirliyinin tərkibində Bazar Yenilikləri Xidməti mövcuddur. Bu xidmət hər ay kənd təsərrüfatı məhsullarının bazar qiymətləri barədə məlumatları toplayıb, nazirlik və ictimaiyyətə təqdim edir. Qiymətlər barədə məlumatlar istehsalçı, topdansatış, pərakəndə satış qiymətləri üzrə toplanılır. Bu məlumatlar hökuməti, ictimai qurumları prioritet istiqamətlər üzrə nəzarətə yönəldir[9]. Məsələn, əldə olunan informasiyalar inhisarçılıq meyilləri ilə fərqlənən mağazalar şəbəkəsinə qarşı tədbirlər görülməsinə

əsas yaradır. Yəni, ictimai qurumların müzakirəsi və hökumətə müraciəti sonda hər hansı mağazalar şəbəkəsinə qarşı antiinhisar qanunvericiliyi əsasında tədbirlər görülməsinə əsas yaradır.

Kənd təsərrüfatı məhsulların satışı ilə bağlı qeyd edilənləri yekunlaşdırıb, təkmil satış sisteminin formalaşması, daha doğrusu, "istehsalçı-istehlakçı" mənafe-lərinin balansını yaradan sistemin formalaşması üçün aşağıdakı tədbirlərin reallaşmasını lazımlı hesab etmək olar:

- 1) Xarici təcrübəyə uyğun olaraq, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərkibində aqrar məhsulların istehsalçı, topdansa-tiş, pərakəndə satış qiymətlərini daimi izləyən, qiymət dinamikasını təhlil edən, bu mə-lumatları ictimaiyyətə açıqlayan və idarəetmə qərar-ları üçün təkliflər hazırlayan Qiymət İnformaşy-a-yası və Qiymətlərə Nəzarət Xidməti yaradılsın;
- 2) Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının bəzi həlqə-lərində dövlət tərəfindən qiymətlərin tənzimlə-nməsi həyata keçirilsin. Soyuducu anbarlarda məh-sulların saxlanması üçün müxtəlif ticarət nöqtə-lərində - yarmarkalarda, kənd təsərrüfatı məh-sullarının topdansa-tiş mərkəzlərində və pərakəndə satış yerlərində icarə və xidmət haqlarının mak-simum məbləği dövlət tərəfindən müəyyən edil-sin. Bu qiymətlər barədə ictimaiyyət və kənd təsərrüfatı istehsalçıları KİV-lər vasitəsilə məlu-matlandırılınsın.
- 3) Aqrar məhsulların ölkədaxili və xarici bazarlara sərbəst çıxışına maneə olan müxtəlif bürokratik əngəllərin qarşısı ən sərt administrativ tədbirlərlə alınsın.
- 4) Aqrar istehsalçıların, xüsusilə, kiçik sahibkarların son istehlakçılara birbaşa çıxış imkanlarını artırmaq üçün kənd təsərrüfatı yarmarkalarının təşkili nümunəsi əsasında böyük sahələrdə ərazini bütövlükdə əhatə edə bilən aqrar satış köşkləri şəbəkəsinin yaradılması məqsədəuyğun olar. Köşklərin yaradılmasını yerli icra orqanları və bələdiyyələr təşkil edə bilər, onlarda icazə və xidmət haqlarının müəyyənləşməsinə isə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olar. Köşklərin möhtəkir şəbəkə-sinə çevrilməməsi üçün Kənd Təsərrüfatı Nazir-liyi tərəfindən fermerlərin müraciəti əsasında ünvanlı bölgü sistemi – hər bir köşkdə konkret fermer və ya onun nümayəndəsinin ticarətinə icazə verməyi nəzərdə tutan sistem yaradıla bilər. Virtual məlumat sistemi bu sferada lazımlı şəffaflığı da təmin edir.
- 5) Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisə-lərində, topdansa-tiş mərkəzlərində, mağazalar şə-bəkəsində və s.də inhisarçılığının qarşısının alın-ması üçün – həm istehsalçıların, həm də istehlak-çıların mənafe-lərinə ciddi ziyan vuran inzibatçı-lığın qarşısını almaq üçün zəruri qanunverici baza-

nın yaradılması və ən sərt inzibati tədbirlərin həyata keçirilməsi olduqca əhəmiyyətli bir məsələdir.

Bələliklə, kənd təsərrüfatı məhsullarının satış sis-temini bu və başqa tədbirlərlə təkmilləşdirmək və nəti-cədə aqrar məhsulların qiymətini optimallaşdırmaq, aq-rar sahibkarların gəlirini stabilləşdirmək mümkündür.

Aqrar sahibkarlığa məxsus spesifik risklər – iqlim dəyişmələri, quraqlıq və s. aqrar sektorda çox ciddi itkiləri şərtləndirir. Bu cəhət aqrar məhsulların qiymətlərinin ciddi tərəddüdlərinə səbəb olar və aqrar sahibkarlığın gəlirlərindəki, aqrar məhsulların qiymət-lərindəki çox ciddi tərəddüdlərin qarşısını almaq, ümumiyyətlə, aqrar sektorun uzunmüddətli böhrana yuvarlanmasını əngəlləmək üçün ən effektiv mexanizm sığorta sisteminin formalaşmasıdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət mexanizminin müəyyən təkmil-ləşdirilməsi və sahibkarlıq gəlirlərinin itkilərinin mini-mallaşmasına şərait yaradan sığorta sisteminin müasir şəraitdə formalaşması müəyyən obyektiv çətinliklərlə üzləşir. Ən başlıcası, özəl sığorta münasibətləri əsasında real və işlək sığorta sisteminin yaradılması bütövlükdə mümkün deyil. Əlbəttə ki, əsas çətinlik kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların sığorta mexanizmi barədə lazımlı bilgilərə malik olmama-larında, yaxud ümumiyyətlə, sığorta sisteminə maraq göstərməmələrində deyil. Əsas çətinlik həttə istehsal-çıların böyük əksəriyyəti üçün əlavə məsrəflərin – sığorta ödənişlərinin əlavə maliyyə yükü olmasında da deyil. Əsas çətinlik budur ki, özəl sığorta sektoru özü də k/t sferasındakı sığortalama əməliyyatlarına ciddi maraq göstərmir və bu əslində qlobal miqyaslı bir təzahürdür. Əslində "sistem riski kənd təsərrüfatında özəl sığorta bazarının inkişafının ən ciddi maneəsi-dir"[10,səh.206-215]. Çünki "nəqliyyat vasitəsi və ya yangından başvermə meylinə görə müstəqil olan hadisələrdən fərqli olaraq aqrar məhsul itkisi riskinin böyük ərazidə baş verməsi ehtimalının korrelyasiyası səviyyəsi çox yüksəkdir"[11]. Doğrudan da, quraqlıq, daşqın və s. hadisələr böyük əraziləri və yüzlərlə, minlərlə təsərrüfatları əhatə edir və belə hallarda sığorta şirkətləri üçün müvafiq ödənişləri həyata keçirmək çox çətin, bəzi hallarda isə qeyri-mümkün olur. Doğrudur, bəzi tədqiqatlara görə "sığorta kompaniyalarının kənd təsərrüfatında üzləşdiyi sistem riski problemi dünya bazarında təkrar sığortanın köməyi ilə həll oluna bilər"[12,sh.425-434]. Ancaq tədqiqatçıların böyük əksəriyyətinin rəyinə görə "dövlət dəstəyi olmadan sistem riski nə sığorta, nə də kapital bazarı adekvat sığortalaya bilməzlər".

Inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi də sübut edir ki, kənd təsərrüfatında sığorta işi dövlətin fəal dəstəyi olmadan reallaşmır. İlk dəfə olaraq, 1750-ci ildə Fransada həyata keçirilən kənd təsərrüfatı sığortasını bu gün həmin ölkədə xüsusi bir fond – Təbii Fəlakətlər Fondu həyata keçirir. Fondun vəsaiti əmlak sığortası müqavilələrinə əlavə mükafat müəyyənləşməsi hesabına formalaşır.

İtaliyada aqrar istehsalın sığortalanması əsasən özəl sığorta kompaniyaları hesabına reallaşsa da, maliyyələşmədə dövlətin fəal dəstəyi mövcuddur. Belə ki, sığorta mükafatlarının ödənişi üzrə xərclərin 50 %-ni dövlət, qalanını isə fermerlərin özü ödəyir.

İspaniyada sığorta mükafatlarının həcmi 20-44%-i dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılır və bundan başqa dövlət müqavilələrin təkrar sığortasının təminatını reallaşdırır.

ABŞ-da 1939-cu ildən məhsulun sığortası üzrə dövlət korporasiyası yaradılıb və indi də Təbii Fəlakətlər Sığortası üzrə proqramda iştirak edən fermerin məhsul itkisinin 50% həcmində zərəri ödənilir, qiymət dəyişmələrindən dəyən zərərin isə 55% ödənilir. Amma fermerin proqramda iştirakı hər bir məhsul növü üzrə təxminən 100 dollar miqdarında ödəniş – inzibati xərclərə görə məsrəflər tələb edir[13].

Xarici təcrübədən danışarkən qeyd olunmalıdır ki, ümumiyyətlə, Respublikada aqrar sferada sığorta sisteminin tamamilə mövcud olmamasını iddia etmək tam yanlışlıq olardı. Belə ki, 2002-ci ildə 18 iyun tarixində “Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında” qanun qəbul olunub. Nazirlər Kabinetinin 4 mart 2007-ci il tarixli qərarı ilə bir çox aqrar məhsullar üzrə - tərəvəz, meyvə(sitrus aid deyil) və s.istisna olmaqla, əksər məhsulların sığorta haqlarının 50 %-nin büdcə vəsaiti hesabına ödənilməsi də müəyyənən. Nəhayət, aqrar sferada sığorta işini detallar üzrə müəyyənləşdirən “Qaydalar” da təsdiqini tapıb. Ancaq real və işlək aqrar sığorta sistemindən danışmaq mümkün deyil. Belə ki, Azərbaycan Sığortaçılar Assosiasiyasının məlumatına görə, 2014-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında ölkə üzrə 116 mln.338 min manat, kənd təsərrüfatının bitkiçilik məhsulları üzrə isə 22659 min manat sığorta ödənişi reallaşdırılıb (ASA-nın məlumatına görə). Yəni kənd təsərrüfatı sığorta ödənişlərinin yalnız 0,02 %-ə bərabər olub.

Deməli, işlək aqrar sığorta sisteminin yaradılmasına ehtiyac var və müxtəlif tədqiqatçıların, peşəkar mütəxəssislərin irəli sürdüyü təkliflərin əksəriyyəti – sığorta şirkətlərini, kənd təsərrüfatı sığortası üzrə gəlirlərinin vergidən azad olunması, sığorta şirkətlərinin müəyyən hədd zərərlərinin (aqrar sığorta ilə əlaqəli yaranan zərərlərin) dövlət tərəfindən ödənilməsi, bu şirkətlərin bəzi xidmətlər üzrə ödənişlərinə güzəşt, yaxud fermerlərin maarifləndirilməsi işinin təşkili bu baxımdan əsaslı və tam yararlı tədbirlər deyil. Bu təkliflər çeşidinin təhlilini apararkən öncə bir vacib məqam qeyd olunmalıdır. Aqrar sığorta sisteminin əsas məqsədi sığorta şirkətlərinin gəlirini artırmaq deyil, aqrar sahibkarlığın gəlirlərini stabilizasiya etməkdir.

Belə bir mahiyyətli aqrar sığorta sisteminin yaradılması baxımından yaqın ki, aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılması məqsədəuyğun olar:

1. Qanunverici təşəbbüslərlə və dəyişmələrlə aqrar məhsullar üzrə icbari sığorta sisteminin yaradılması;

2. Sığorta haqqının 50%-i dövlət büdcə vəsaiti hesabına ödənilən məhsulların çeşidinə meyvə-tərəvəzin bir çox növlərinin, heyvanlar və ev quşlarının da əlavə edilməsi;
3. Aqrar məhsulların sığortalanması qaydalarında çox ciddi təkmilləşdirmələr aparılması və sığorta tariflərinin dəfələrlə aşağı salınması;
4. Beynəlxalq bazarlarda təkrar sığorta işinin reallaşdırılmasına cəhdlə birgə ölkədə aqrar məhsullar üzrə Təkrar Sığorta Fondunun yaradılması;
5. Kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün məhsul itkisi risklərinin sığortalanması ilə birgə qiymət konyukturası risklərindən sığortalanması mexanizminin yaradılması

Yuxarıda sadalanan hər bir tədbirin reallaşdırılması öz-özlüyündə Aqrar Sığorta Sisteminin formalaşması üçün gərəkdir, ancaq indiki şəraitdə aqrar sığorta tariflərinin aşağı salınması daha lazımdır. “Qaydalara” görə sığorta haqqının 50%-i dövlət büdcəsində maliyyələşən məhsullar üzrə tariflər 5%-ə, digər məhsullar üzrə 6%-ə bərabərdir. Çox riskli avtomobil bazarında tariflərin 1 %-dən çox olmadığı halda aqrar bazardakı 5-6% tariflər sadəcə inhisarçılıq nümunəsi sayıla bilər. Nəzərə almaq gərəkdir ki, global iqlim dəyişmələrinin ən kəskin kəsişmə nöqtəsi Azərbaycan deyil və bu ölkədə nə Afrika quraqlığı, nə Uzaq Şərq daşqınları baş vermir. Bundan başqa, Azərbaycan aqrar sektoruna daha çox təsir edən təbii hadisə - quraqlıq heç də bütövlükdə aqrar məhsullar çeşidini və bütün əraziləri əhatə etmir. Belə ki, 2014-cü ildə hava şəraiti taxılçılıq üzrə 2013-cü ilə nisbətən 28 % məhsul azalmasına səbəb oldu. Ancaq kartof istehsalında azalma 18 %, tərəvəz istehsalında 4 % təşkil etdi. Bostan məhsulları və üzüm istehsalında artım baş verdi, meyvə istehsalı isə demək olar ki, sabit qaldı.

Qeyd edilənləri nəzərə alıb, iddia etmək olar ki, aqrar sığortada tariflərin 0,3-0,8 %-ə qədər azaldılması lazımdır və mümkündür. 100 min manatlıq məhsul üçün 6 min manat sığorta haqqının ödənilməsi əslində sığortanın mahiyyətə təhrifidir.

Beləliklə, real vəziyyətli sığorta sisteminin yaradılmasının əsas xətləri təklif edildi və bu təkliflər aqrar sahibkarlığın gəlirlərinin stabilizasiyasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Təhlillərdən aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

- Aqrar sferada qiymət disparitetinin aradan qaldırılmasında bir sıra dolayı faktorlar – ocumlardan, k.t. sübyehtlərinin həcmi, aqrar məhsullar bazasında satışın təşkili, aqrar sığorta sisteminin təkmilliyi mühüm rol oynayır;
- torpaq sahibkarlığının optimal həcmi məsələsi effektiv və s. amillər hesabına məsrəflərin və qiymətlərin nisbi ucuzlaşmasına, məhsuldarlığın artımına əsas yaradır və xarici təcrübələr də bu cəhəti təsdiq edir. Müasir Azərbaycanda optimal həcm formalaşması yeni iri təsərrüfatların

yaradılması ilə birgə mövcud təsərrüfatlar üzrə təmərküzləşməni tələb edir.

- Təsərrüfatların təmərküzləşdirilməsinin ən effektiv rıçağı topraq vergisi üzrə təkmilləşdirilmələrin aparılması – verginin bazar qiymətlərinə əsasən hesablanması, qeyri – kənd təsərrüfatı və istifadə edilməyən kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə dərəcələrin 5-10 dəfə və daha çox artırılması, kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyinatının dəyişdirilməsinə ciddi sanksiyalar tətbiqidir;
- Aqrar məhsulların satış sisteminin təkmilləşdirilməsi, xüsusilə parakəndə satış əlavələrinin həcmi- nin optimallaşdırılması üçün Kənd təsərrüfat Nazirliyi daxilində - qiymət dinamikasını izləyən və təhlil edən, ihsarçılığa qarşı tədbirlər hazırlayan qurumun yaradılması, soyuducu ambarlar

və ticarət yarmarkaların xidmət tariflərinin azaldılması, böyük şəhərlərdə birbaşa istehsalçıların istifadəsinə verilən ticarət köşkləri şəbəkəsinin yaradılması məqsəduyğundur;

- Aqrar məhsullar üzrə icbari sığorta sisteminin yaradılması, sığorta haqqının 50 %-i dövlət büdcə vəsaiti hesabına ödənilən məhsulların çeşidinə meyvə-tərəvəzin bir çox növlərinin, heyvanlar və ev quşlarının da əlavə edilməsi, sığorta tariflərinin dəfələrlə aşağı salınması, beynəlxalq bazarlarda təkrar sığorta işinin reallaşdırılmasına cəhdlə birgə ölkədə aqrar məhsullar üzrə Təkrar Sığorta Fondunun yaradılması, qiymət konyukturası risklərindən sığortalanması mexanizminin yaradılması effektiv ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Т.А.Шевелева Оценка экономической эффективности концентрации сельскохозяйственного предприятия региона el.resurs.
2. Милошевская Е.В. Эффект масштаба производства и совершенствование структуры отрасли, автореферат соис. Канд.наук Минск 2013 ст.14.
3. The Netherlands wikipedia free ensiklopediya.
4. Agriculture census in the Netherlands el.resurs.
5. “2014-2018-ci illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişafı” dövlət proqramının icrasının 1 ilinin yekunlarına həsr olan konfransda yekun nitq 27 yanvar 2015.
6. В.И.Назаренко Зарубежный опыт функционирования земельного рынка портал международного оценочного консорциума.
7. А.И.Морозилин, К.В.Новикова Проблемы рынка сбыта сельскохозяйственной продукции Пермского крал. Журнал Современная наука 2011 el.resurs.
8. А.С.Наринбаева Совершенствование рынка сбыта и продовольствия в Казахстане. el.resurs.
9. Методические рекомендации по организации взаимодействия участников рынка сельскохозяйственной продукции. el.resurs.
10. Miranda M.J., Glauber J.W. Systemic risk Reinsurance and Failure of Grop Insurance markets. American Journal of Agricultural Economists 1997 vol.79 p.206-215.
11. Раушан Бакушева, Олаф Хейдельбах Актуальные аспекты страхования в сельском хозяйстве el.resurs.
12. Goodwin V.K. An empirical analysis of the demand for multiple grop insurance American journal of agricultural economists 1993 vol 75 p.425-434.
13. Актуальные аспекты страхования.elektron resurs

Аспекты улучшения механизма цен, направленные на развитие агробизнеса

Э.Дж.Абдуллаева

Основная цель этого исследования состоит в изучении процессов, происходящих в последние годы в направлении развития агробизнеса и выявлении существующих проблем в этой области. Объем сельскохозяйственных субъектов, организации продажи на рынке сельскохозяйственной продукции, совершенствование системы агрострахования играют важную роль в устранении ценового диспаритета в аграрном секторе. Формирование оптимального объема требует не только создания новых крупных хозяйств, но и концентрации уже существующих. Предлагается совершенствование земельного налога как наиболее эффективный рычаг в концентрации хозяйств.

Ключевые слова: агробизнес, механизм цен, эффективность.

Aspects of improving the price mechanism, aimed at the development of agribusiness

E. C. Abdullayeva

The main objective of this research is to study processes occurring in recent years towards the development of agribusiness and identify existing problems in this area. The volume of agricultural subjects, the organization of sales of agricultural products, perfection of the system of agricultural insurance plays an important role in the elimination of price disparitet in the agricultural sector. Formation of an optimum volume requires not only establishment of new large-scale farms, but also the concentration of the existing ones. It is proposed improvement of land tax the most effective lever to the concentration of farms.

Key words: agribusiness, price mechanism, efficiency.